

CZŁOWIEK-MARIONETKA: RZECZ O MANIPULACJI W MEDIACH

*Prawda, jaką winniśmy człowiekowi,
jest przede wszystkim prawdą o nim samym (...)
Jesteśmy heroldami, rzecznikami, sługami tej prawdy (...)*
Jan Paweł II, Orędzie do biskupów w Puebla (1979)

Współczesny świat jest nadzwyczaj zróżnicowany. Wiele kultur, poglądów, różnych nurtów wzajemnie się przenika. Coraz większy postęp w wielu dziedzinach przyczynia się do rozwoju cywilizacji. Kalejdoskop dzisiejszej rzeczywistości zmienia się niezmiernie szybko. Różnorodność dziejących się jednocześnie w wielu miejscach globu zdarzeń sprawia, że człowiek nie jest w stanie ogarnąć tego wszystkiego, co dzieje się wokół niego. Z pomocą człowiekowi przychodzą różnorodne środki przekazu.

Oddziaływanie środków społecznego przekazu na etos współczesny i na konkretnego człowieka jest tak duże, że można mówić o ich kreatywnej lub destruktywnej roli. Jak mówi papież Jan Paweł II „ (...) dla wielu są głównym narzędziem informacyjnym i formacyjnym, przewodnikiem i natchnieniem w zachowaniach indywidualnych, rodzinnych, społecznych”¹.

Należy bardzo mocno podkreślić pozytywną rolę, jaką spełniają mass-media w przekazywaniu pozytywnych wartości i dobrych wzorców etycznych. Jednocześnie należy zauważyć, że bardzo często są one nośnikiem zła. Tę ambiwalencję aksjologiczną niejednokrotnie podkreślano w oficjalnym nauczaniu Kościoła. W tej perspektywie, podstawowym wyzwaniem moralnym środków społecznego przekazu jest poszanowanie prawdy i służba prawdzie.

„Rzeczywiście media często pełnią odważną służbę prawdzie; czasem jednak funkcjonują w roli agentów propagandy i dezinformacji, w służbie wąskich grup interesów, uprzedzeń narodowych, etnicznych, rasistowskich i religijnych, chciwości materialnej i najróżniejszych fałszywych ideologii” – głosi nauka społeczna Kościoła. Ostatecznie między prawdą a partykularnymi interesami rozciąga się szeroka płaszczyzna manipulacji, a więc celowego i skrytego działania, przez które narzuca się odbiorcy fałszywy obraz rzeczywistości. Stwarza się wtedy człowiekowi coś w rodzaju wirtualnej przestrzeni życiowej – nierzeczywisty świat doświadczeń i pragnień.

Jednym z podstawowych praw, jakie posiada człowiek jest prawo do rzetelnej informacji. Informacja ta zawsze powinna być prawdziwa. „Środki społecznego przekazu osiągnęły takie znaczenie, że dla wielu są głównym narzędziem informacyjnym i formacyjnym, przewodnikiem i natchnieniem w zachowaniach indywidualnych, rodzinnych, społecznych.”

Środki społecznego przekazu mogą być wykorzystywane w dobrym lub złym celu. Zależy to od ludzi posługujących się nimi. „Wyborów dokonują nie tylko odbierający przekaz widzowie, słuchacze i czytelnicy, lecz zwłaszcza ci, którzy kontrolują środki społecznego przekazu i określają ich struktury, politykę oraz emitowane treści.”² Środki społecznego przekazu przekazują i odtwarzają zaistniałą

¹ Enc. *Redemptoris missio*, nr 37

² Papieska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Etyka w środkach przekazu*, 1, „Biuletyn KAI”, nr 25 (2000).

rzeczywistość. Mogą jednak wyraźnie wpływać na tworzenie różnych zjawisk, sytuacji.³

Szczególnym problemem jest bardzo szerokie zjawisko manipulacji prawdą. Warto zauważyć, że zarówno pornografia, czy kłamliwa reklama, a także każde inne wypaczenie prawdy jest właśnie manipulowaniem prawdą. Manipulowanie prawdą jest zawsze manipulowanie człowiekiem, a „każdy rodzaj manipulowania człowiekiem jest czynem niemoralnym.”⁴ Jan Paweł II mówi o szczególnej odpowiedzialności „za słowa, które się wypowiada, bo one mają moc świadectwa, albo świadczą prawdę, albo są dla człowieka złem, chociaż mogą być tak podawane, ażeby robić wrażenie, że są dobrem. To się nazywa manipulacja.”⁵

Jest wiele definicji manipulacji. Do najbardziej adekwatnych należą: „Manipulacja jest to celowe i skryte działanie, przez które narzuca się jednostce lub grupie ludzi fałszywy obraz pewnej rzeczywistości.”⁶; „Manipulacja jest posłużeniem się przez nadawcę informacją do osiągnięcia przezeń skrycie celu za pomocą świadomego zniekształcenia obrazu rzeczywistości, co ogranicza możliwość racjonalnej oceny oraz refleksyjnej relacji ze strony odbiorcy, w sposób zakamuflowany przesądza o jego postawie i w jakimś stopniu uzależnia.”⁷; manipulacja to „sterowanie ludźmi wbrew ich interesom, jak również wbrew ich woli.”⁸

Wszystkie te definicje wskazują, że manipulacja posługuje się wszelkimi środkami, by uzyskać zamierzony skutek (godziwie lub niegodziwie). „Jednym z celów manipulacji jest doprowadzenie człowieka do całkowitej jej akceptacji. Metodą, która pozwala osiągnąć ten cel jest stopniowe przyzwyczajanie człowieka do zjawiska manipulacji, realizowane w taki sposób, aby mógł dostrzec w niej walory odpowiadające jego aktualnym potrzebom i oczekiwaniom.”⁹ Manipulacja, podobnie jak fałsz czy kłamstwo jest przeciwieństwem prawdy. Posługuje się takimi samymi mechanizmami, co kłamstwo. „Manipulacja stoi na usługach kłamstwa.”¹⁰

W problematyce manipulacji można mówić o różnych technikach, sposobach czy środkach, jakimi posługuje się manipulacja. Określenia te funkcjonują zazwyczaj zamiennie. Do technik manipulacji należy zaliczyć fragmentację i ingrację. Fragmentacja to wybiórczy sposób ukazywania obrazu rzeczywistości. Sugeruje to pomijanie nieodpowiadających, niewygodnych treści lub podkreślanie tych, które są pożądane. Technika ta jest stosowana w między innymi w reklamie. Jednak zbyt długie jej stosowanie w środkach społecznego przekazu może powodować dezorientację społeczeństwa. Ingracja to zwiększanie priorytetu u adresatów manipulacji (sympatii, życzliwości, pomocy). By tego dokonać wykonuje się różne czynności zwiększające własną atrakcyjność. Najczęściej zaobserwować można ją w stosunkach międzyludzkich. Media mogą pomagać w posługiwaniu się tą metodą.¹¹

Obok tych technik stosuje się także inne. Natychmiastowość informowania to sposób przekazywania informacji tylko dlatego, że są najnowsze. Brak tu merytorycznej refleksji. Waga takich wiadomości jest aktualnie nieznana, a jaka jest naprawdę okaże się dopiero po jakimś czasie. Atrakcyjność takich wiadomości polega na tym, że są nowe. Taki sposób przekazywania informacji przyczynia się do tworzenia się zupełnie przypadkowej hierarchii wartości.¹²

³ Por. Jan Paweł II, *Program dla Kościoła w Polsce. Jan Paweł II do polskich biskupów. Wizyta Ad limina 1998*, Kraków 1998, s. 53.

⁴ A. Lepa, *Pedagogika mass mediów*, Łódź 2000, s. 113.

⁵ Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne. Trzecia pielgrzymka do Polski 8-14 czerwca 1987*, Warszawa 1988, s. 36.

⁶ A. Lepa, *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 122.

⁷ M. Szulczewski, *Informacja i współdziałanie*, Warszawa 1982, s. 52.

⁸ J. Kossecki, *Granice manipulacji*, Warszawa 1986, s. 6.

⁹ A. Lepa, *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 166.

¹⁰ A. Potocki, *Mass media – narzędzie przekazu prawdy i manipulacji prawdą*, w: <http://www.Dominikanie.pl/teofil/1999/mass-med.htm>, 12.02.2004.

¹¹ Por. A. Lepa, *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 122-123.

¹² Por. A. Lepa, *Świat manipulacji*, Częstochowa 1995, s. 73.

Następna z technik to celowe opóźnianie przekazu informacji, które „polega na podaniu informacji na dalszej stronie w gazecie czy w końcówce telewizyjnych wiadomości. Takie ułożenie informacji pomniejsza jej znaczenie.”¹³ Utrudnia też odbiorcy właściwe rozróżnianie ważności przekazywanych informacji.

Kolejna z technik manipulacji to dezinformacja społeczeństwa. Polega na dwutorowym przepływie informacji, które są tworzone na potrzeby różnych środowisk. Dwutorowość polega na tym, że obok wiadomości prawdziwych, lecz niewygodnych podaje się kontrinformację, której zadaniem jest zminimalizowanie znaczenia tej pierwszej. Technika ta nosi też nazwę informacji równoległej.

Pewnym rodzajem dezinformacji jest szum informacyjny. Polega on na zniekształcaniu informacji zanim dotrze ona do adresata. Jest to zazwyczaj informacja z cudzego źródła informacyjnego, która została uznana za niepożądaną.¹⁴

Kolejnym sposobem manipulowania jest zatrucie informacyjne. Jego działanie jest oparte na tym, że to, co jest ważne przedstawia się w sposób mało znaczący lub nawet nic nie znaczący. Analogicznie to, co małoważne eksponuje się tak, by odbiorcy uważali to za ważne i pierwszoplanowe. Takie ujmowanie informacji zamazuje właściwy obraz rzeczywistości i zafałszowuje hierarchię wartości.

Do manipulacji służą wszelkiego rodzaju półprawdy, czyli ujawnianie tylko jakiejś jej części. Posługiwanie się półprawdami prowadzi do tego, że odbiorcy informacji otrzymują niepełny obraz rzeczywistości, a przez to budują sobie fałszywy jej wizerunek.¹⁵

Jeszcze inną techniką jest system kreowania wroga. Funkcjonuje najczęściej w ramach propagandy politycznej i ideologicznej. Przeciwnika pokonuje się wtedy, gdy ukaże się go opinii publicznej jako wroga pewnych uznanych wartości. Dziś podkreśla się wielkość zagrożeń, jakie niesie ze sobą system kreowania wroga, między innymi wywoływanie aktów nienawiści, agresji i chaosu społecznego.¹⁶ W ten sposób odwraca się uwagę odbiorców od istotnych trudności czy treści. Kreowanie wroga ma bardzo wysoką skuteczność w działaniu manipulacyjnym.

Manipulacja posługuje się też wprowadzaniem tematów zastępczych. Celem takiego postępowania jest odwracanie uwagi odbiorców informacji od spraw, treści, wydarzeń ważnych dla osób manipulowanych.

Do środków manipulacji należy też odwoływanie się, posługiwanie się emocjami. Może ono przybierać różne formy od budzenia sympatii, dobrego wrażenia, aż po antypatię czy nawet w skrajnych przypadkach po nienawiść, tworzenie stanów lękowych czy różnych antagonizmów między osobami lub grupami społecznymi.

Do technik manipulacji należy zaliczyć także sugerowanie różnych faktów, bądź też przekłamywanie ich; preparowanie faktów, by stworzyć jakąś sytuację, która będzie przydatna dysponentom manipulacji lub taką sytuację, która będzie służyła zamaskowaniu tego, co niewygodne. Stosuje się tu przemilczanie faktów lub ukrywanie ich.

Jeszcze inne mechanizmy to stereotypy, mity, kamuflaż czy plotka. W środkach społecznego przekazu najbardziej zaobserwować można zjawisko plotki. W sposób znaczący przyczynia się ona do manipulacji prawdą. „Wzmacniana wypowiedziami w mass mediach wykazuje dość dużą siłę perswazji. Wystarczy wtedy zwrot (...) *według niepotwierdzonej informacji...* lub *jak mówi się w kręgach zbliżonych do...*”¹⁷ Plotka najczęściej służy do kompromitowania konkretnej osoby, grupy społecznej, przyczynia się do utraty dobrego imienia i autorytetu. Wprowadza w błąd opinię publiczną. Jest więc kłamstwem.

Techniką manipulacji jest też tak zwany system S-M-S. Jest to skrót od trzech aktywnych dziedzin życia: sensacji, muzyki, seksu. Polega on na manipulowaniu aktualnymi potrzebami i zainteresowaniami ludzi. Potrzeby te są odpowiednio

¹³ A. Potocki, *Mass media...*, dz. cyt., (www).

¹⁴ Por. A. Lepa, *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 123.

¹⁵ Por. A. Potocki, *Mass media...*, dz. cyt., (www).

¹⁶ Por. A. Lepa, *Świat...*, dz. cyt., s. 94-100.

¹⁷ A. Lepa, *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 119.

stymulowane. Następnie dozuje się odpowiednią dawkę wiadomości, treści lub obrazów, by zaspokoić konkretne zapotrzebowania. Połączone ze sobą elementy, funkcjonujące jednocześnie stanowią wyjątkowe niebezpieczeństwo chaosu w świecie idei i wartości. Odwracają też uwagę od spraw i problemów najważniejszych.¹⁸

Jak widać z powyższych definicji posługiwanie się środkami społecznego przekazu stwarza możliwość stosowania wielu różnych niezwykle skutecznych technik manipulacji. Pociągają one za sobą wiele daleko idących konsekwencji. Najpoważniejszą z nich jest zgoda na manipulowanie sobą, czyli traktowanie manipulacji jako swego własnego dobra, czy wręcz nawet jako dobrego sposobu na życie. Postawa taka wynika z wielu czynników, a „okolicznością, która ułatwia powstawanie i rozwój postawy zgody na manipulację sobą jest pewna skłonność do ulegania manipulacji, tkwiąca w psychice człowieka.”¹⁹ W psychice istnieją czynniki wyzwalające proces ulegania manipulacji poprzez utwierdzanie przekonania o tym, że jeśli człowiek podda się tej manipulacji, odniesie korzyść.

Ze zjawiskiem zgody na manipulację sobą łączy się automanipulacja. Zjawisko to tworzy się wówczas, gdy w psychice człowieka dochodzi do zmian wywołanych działaniem technik manipulacyjnych. Przyczynia się to do tego, że człowiek zaczyna stosować te techniki wobec siebie samego. Zgoda na manipulację niesie z sobą poważne konsekwencje dla człowieka, jego życia osobistego i społecznego. Staje się on obojętny wobec swej podmiotowości i wyraża wręcz zgodę na jej ograniczenia. Może to prowadzić do dezintegracji tożsamości człowieka jako osoby. Powoduje też wytworzenie się przekonania, że manipulacja ułatwia życie, daje poczucie bezpieczeństwa, ale tylko pozorne i ochronę przed przeszkodami na drodze do realizacji konkretnych celów. Cechą charakterystyczną osób zgadzających się na manipulację sobą jest zaprzeczanie jej istnienia, ale także stale zwiększająca się uległość wobec środków społecznego przekazu, szczególnie zaś wobec technik manipulowania.

Intensywność technik manipulowania zależy od tego, jak bardzo polityka, ekonomia, ideologie bądź władza ma wpływ na informację. Przykładem mogą być tutaj systemy totalitarne, które w sposób całkowity podporządkowują sobie informacje, a następnie operują nią w wygodny dla siebie sposób. Systemy demokratyczne są gwarancją, że manipulacja ma mniejsze znaczenie i możliwości funkcjonowania. Mają na to wpływ różne opiniotwórcze środowiska, których zadaniem jest, między innymi, demaskowanie i ujawnianie prób posługiwanie się technikami manipulacyjnymi. Ponad to informacja ma w demokracji ogromne znaczenie. Stoi u podstaw decyzji podejmowanych przez ludzi. Jeśli będzie się manipulować informacją, będzie się tworzyć zafałszowany obraz rzeczywistości i ludzi, którzy podlegają manipulacji.²⁰

Ogromna siła środków społecznego przekazu ma wpływ na postawę bierności czy rezygnacji z samodzielności. Obie te postawy dają dużą swobodę działania dysponentom technik manipulacyjnych. Twórcom i pracownikom środków społecznego przekazu nie zależy na tym, by przekonać ludzi do pewnych wartościowych treści. Bardziej zależy im na wywarciu na nich nacisku, by podzielali te treści, które oni przekazują.²¹ Zależy im tylko na skuteczności przekazu, a nie na tym, by przekaz ten przedstawiał obiektywną prawdę. Tak więc skuteczność okazuje się istotną miarą wartości przekazywanych treści. Często jest tak, że to „nakład, wskaźniki słuchalności, raporty kasowe wraz z badaniami rynku są najlepszymi wyrazicielami opinii publicznej (...). W ten sposób można usłyszeć głos rynku, lecz decyzji co do treści przekazu i polityki medialnej nie można zostawić jedynie opiniom rynku i czynnikom ekonomicznym.”²² W każdym rodzaju manipulacji

¹⁸ Por. A. Lepa, *Świat...*, dz. cyt., s. 60-64.

¹⁹ A. Lepa, *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 167.

²⁰ Por. A. Potocki, *Mass media...*, dz. cyt., (www).

²¹ Por. J. Nagórny, *Powołanie i posłannictwo dziennikarza w dzisiejszym świecie*, „Ethos”, nr 4 (1993), s. 52-71.

²² Papiaska Rada ds. Środków Społecznego Przekazu, *Etyka...*, dz. cyt., 24.

absolutnie nie ma miejsca na ochronę dobra człowieka, jego godności i praw. Manipulacja godzi w prawdę o człowieku. Nie chodzi w niej o kogoś, a tylko o coś. Godząc w człowieka manipulacja dąży do podporządkowania społeczeństwa.

Konkludując, trzeba postawić pytanie, jak bronić się przed manipulacją? Wydaje się, że warto pójść za radą K. Zanussiego, aby w odbiorze mediów kierować się ewangeliczną zasadą: *po owocach ich poznacie*. „Jeżeli po odbiorze jakiegoś dzieła czuję się lepszy i bogatszy wewnątrz, to znak, że niesie ono jakieś wartości. Jeżeli coś mnie ogłupia i wyjaławia wewnątrz, to powinienem tego unikać jak zatrutych potraw” – konstatuje reżyser.